

תוכן העניינים

פתח דבר 7

הקדמה 9

מבוא: רקע היסטורי ולשוני

פרק ראשון: יהודי גרמניה במאות הסמוכות לתקופת ההשכלה 17

פרק שני: הרקע הלשוני הפנים-עברי 23

פרק שלישי: המציאות רב-לשונית בחברה היהודית

במרכז-אירופה ובמזרח 28

חלק א: השיח המשכילי ב'שאלת הלשון'

מבוא: תנועת ההשכלה היהודית וההשכלה המוקדמת 39

שער ראשון: לשון המורשה

פרק ראשון: יחסם של משכילי ברלין ללשון העברית 53

פרק שני: יחסם של המשכילים באימפריה

הרוסית ללשון העברית 65

פרק שלישי: עמדות משכיליות בנושא 'הרחבת הלשון' 75

שער שני: לשון הדיבור היהודית

פרק רביעי: יחסה של ההשכלה אל היידיש 85

שער שלישי: לשונות העמים

פרק חמישי: יחסה של ההשכלה אל הגרמנית

ואל התרגום הגרמני למקרא 99

פרק שישי: היחס של משכילי רוסיה ללשון המדינה 108

חלק ב: הלשון העברית בספרות ההשכלה

מבוא: ספרות ההשכלה העברית 117

פרק ראשון: הלשון הספרותית-האמנותית 120

פרק שני: לשון הפרוזה העניינית הלא-אמנותית 131

פרק שלישי: לשונם של המשכילים המוקדמים 153

נספח: הביקורת על לשון המשכילים 161

חלק ג: התחלרותיה של העברית החדשה

מבוא: ההשקפות על ראשיתה של העברית החדשה 171

פרק ראשון: העברית החדשה בסיפורת הריאליסטית 177

פרק שני: העברית החדשה בפובליציסטיקה האקטואלית 190

נספח: העברית החדשה בסיפורת של חבורת "המהלך החדש" 195

סיכום: ממנדלסון עד מנדלי – בדרך לעברית החדשה 199

נספח: חקר הלשון העברית בהשכלה המוקדמת

ובתקופת ההשכלה 213

קיצורים ביבליוגרפיים 233

מפתח שמות

שמות אישים 253

שמות מקומות 258

פתח דבר

עיקרו ורובו של הספר שלפנינו עניינו בעברית כלשון כתיבה ספרותית ועניינית במרכז-אירופה ובמזרחה במאות ה־18 וה־19.

מבחינתי, הספר מהווה נדבך נוסף בתכנית מחקרית שהתוויתי לעצמי לפני שנים רבות, ועיקרה סקירה מקיפה ותיאור ממצה של מימושי ידיעת העברית ביהדות האשכנזית בתקופת הביניים של תולדות ידיעת העברית, הווה אומר למן צמיחתם של המרכזים היהודיים החשובים באשכנז ובצרפת הצפונית במאה העשירית ועד שלהי המאה ה־19.

תכנית זו הניבה עד עתה את חיבורי על מסורת הקריאה האשכנזית הקדומה שהתפרסם במסגרת הסדרה "עדה ולשון" (ירושלים תשל"ט) ואת המאמר "לשאלת מקורותיה של מסורת הקריאה האשכנזית" (מסורות, כרך ט"ז); סדרת מאמרים על האסכולה הדקדוקית האשכנזית בימי־הביניים, כולל פרסומי טקסטים דקדוקיים מתוך כתבי־יד (לשוננו מ, מא, מג, מד; מסורות ה; מחקרים בלשון ה); מאמר על זלמן האנאו (הענא), גדול מדקדקי אשכנז בפתח העת החדשה (דברי כנס ברלין של ברית עברית עולמית) וסדרת מאמרים "להשלמת הנמצא במילונים מפיוטי המחזור האשכנזי" (לשוננו לעם, קונטרסים רפב, רפד, רצד, שא). בעתיד אני מתכוון לעיין בשימושה של העברית כלשון כתב בקרב יהודי אשכנז בימי־הביניים.

חובה נעימה היא לי להזכיר בתודה ובברכה את גב' יהודית כהן־שור, שהקלידה במיומנות ובדייקנות מרובה את כתב־היד של חיבורי ואת חזי ועקנין ומעין אלאון־פדר עובדי הוצאת כרמל – ירושלים, שטיפלו במסירות ובמקצועיות בהתקנת הספר לדפוס. תודה מיוחדת נתונה למר ישראל כרמל על יחסו האדיב והלכבי.

אני מקדיש את הספר למשי, נכדתנו הראשונה, ולהוריה ליאור
ומורן.

אילן אלדר

קרית מוצקין, סיוון תשע"ג

הקדמה

ההשכלה כתופעה היסטורית הייתה אירוע ייחודי ומהפכני בתולדות העם היהודי באירופה. מהפכת ההשכלה, שהתחוללה בתוך חוגי העילית האינטלקטואלית של המאה ה־18, הייתה מהפכה חברתית ותרבותית בעלת אופי מודרניסטי וחילוני. האידיאולוגיה המשכילית ביקשה לחולל תמורה מקיפה בדפוסי החיים של החברה המסורתית וההוויה הגלותית, להנחיל ידע חדש, חילוני במהותו, לחנך את הילדים במוסדות חינוך מתוקנים, להחליש את הסמכות התורנית, לבקר את ההנהגה הדתית, להחדיר לקהל הרחב מערכת ערכים ליברליים, מושגים חדשים ודפוסי חשיבה רציונליים, תוך דחיית השקפות עולם הרווחות בחברה הדתית האורתודוקסית, ולהכניס סופרים חילוניים למרכז הבמה הציבורית. במאבק על הכתבת השיח הציבורי למען חידוש פניה של החברה ושכלול מסגרות החיים שלה מילאה ההשכלה תפקיד מרכזי במודרניזציה היהודית.

מראשית צעדיה בגרמניה דבקה תנועת ההשכלה באהדה רבה בלשון העברית, ראתה בה מכשיר רבי־ערך להבעת רעיונות ההשכלה והעניקה לה את הבכורה כלשון הכתיבה בשירה ובסיפורת, בהגות הפילוסופית ובמדע, בפובליציסטיקה ובכתיבה החינוכית־דידקטית, בספרות העיונית והלמדנית ובספרי ההשכלה לעם. בכך הפכו סופרי ההשכלה את העברית מלשון המוגבלת כמעט באופן בלעדי לצורכי החיים המסורתיים ללשון המשמשת להבעת נושאים ותכנים מגוונים וחילוניים בכל תחומי החיים והמחשבה.

הבחירה של מרבית סופרי ההשכלה בעברית, לשון התרבות היהודית המקורית, כלשון התרבות החילונית החדשה הוצגה על־ידי המשכילים בפני הציבור היהודי כשיבה אל העבר הרחוק, הטרנס־גלותי, וכניסיון לחדש את ימיה של העברית כקדם, היינו כתחייה לשונית.

בד־כבד עם בחירתם בעברית כלשונם הספרותית וההגותית אימצו רוב סופרי ההשכלה את התפיסה הפוריסטית, המרחיקה לשון בלולה ובלתי מטופחת (כלשון הרבנית שאפיינה את הכתיבה העברית בתקופה הקודמת להשכלה), והמעדיפה עברית "צחה", היינו לשון מוקפדת מבחינה דקדוקית, המתנזרת מהשפעותיה הבולטות של לשון הדיבור הלא־עברית והמתנגדת להכנסת מילים חדשות ללשון.

בשירה ובפרוזה האמנותית נבחרה הנורמה המקראית בטהרתה, והפוריזם כוון הן כלפי חוץ (סגירות למקורות זרים) והן כלפי פנים (סגירות למקורות בתר־מקראיים); ואילו בפרוזה העניינית הועדפה נורמת כתיבה הפתוחה לכל המקורות הלשוניים הזמינים, בעיקר לשני המקורות הקדומים ביותר, המקרא וספרות המשנה והמדרש, ושאינה דוחה – לפחות לא במובלט – אפשרויות של העשרה ממקורות חיצוניים, היינו שאילת מילים זרות ותרגומי שאילה, וממקורות פנימיים, היינו מילים חדשות המיוצרות על־פי תבניות תצורה עבריות.

חילונה של העברית, פיתוחה הלקסיקלי, ריסונה הדקדוקי והרחבת גבולות שימושיה בספרות ההשכלה – כל אלה הכשירו את הקרקע למהפך הלשוני שנתחולל בפרוזה הסיפורית של מנדלי מוכר־ספרים (החל משנת 1886).

ביצירתו הסיפורית העברית המאוחרת מנדלי סלל דרך להתחדשותה של היצירה העברית הן מצד התפיסה האסתטית והן מצד הלשון. מתוך התבוננות של סופר ריאליסטי ובחוש לשוני נדיר הוא ידע לנצל את אוצרות הלשון לרובדיהם ולדורותיהם, ליצור מהם מזיגה סגנונית חדשה ולהתאימם לצורך היריעה הסיפורית הרחבה, לתיאור מראות הטבע ומציאות החיים היהודיים ולשיקוף לשון השיחה של דמויותיו. בזכותו השתחררה הספרות העברית מערכיה וממושגיה האסתטיים של ההשכלה ומלשונה המקראית, שהלמה בעיקר שירה משכילית ובדוחק גם סיפורי עלילה מזמנים קדומים.

מנדלי מוכר־ספרים היה גם הוגה דעות מקורי ומראשי המדברים בפובליציסטיקה. לצד י"ל גורדון ומ"ל ליליינבלום הוא היה מראשוני יוצריה של העברית הסינתטית, שיסודה הרחב הוא לשון־חכמים, המסוגלת לכתיבה פובליציסטית־אקטואלית מודרנית.

המזיגה הסגנונית בפרוזה הפובליציסטית של אנשי הרוח הללו, בני־הדור החדש של המשכילים הרדיקליים ברוסיה, סילקה את הרטוריקה המליצית, הגמישה והרחיבה והעשירה את הלשון והכשירה אותה לקדם נושאים ציבוריים ותמורות חברתיות, להביע מאבקי דעות וללכך את המחשבה הלאומית החדשה. בעיקר במאמריו של מנדלי משנות השבעים ניתן לראות את הניסיון החלוצי ליצירת העברית הפובליציסטית החדשה.

מצד ההיסטוריוגרפיה של הלשון העברית דין להחשיב את מנדלי הן כיוצר העברית הספרותית־האמנותית החדשה והן כיוצר לשונה של הפובליציסטיקה המשמשת במה למאבקים רעיוניים ולסוגיות לאומיות אקטואליות.

מאז צמיחת ההיסטוריוגרפיה של הלשון העברית תפס מחקר לשון ספרות ההשכלה מקום מועט למדיי בכתיבת תולדות העברית בעת החדשה, שעל־פי רבים מחוקרי הספרות והלשון העברית נפתחה עם ראשית תקופת ההשכלה במחצית השנייה של המאה ה־18. פרשת לשון ההשכלה למלוא היקפה, לאמיתה ולפרטיה לא תוכל להיכתב אלא לאחר שייאספו וינתחו נתונים רבים ככל האפשר על סופרי ההשכלה ויצירותיהם ולאחר שייחקרו ויתבררו לעומקם התפתחותה ומהלכיה של תנועת ההשכלה במרכזי היהדות במרכז־אירופה ובמזרח. בהעדר מסד נתונים בהיקף סביר ובהתעלם מקיומו של מחקר היסטורי ותרבותי מבוסס ומעמיק על המערך החברתי המשכילי, על תפיסת העולם וההגות המשכילית ועל יצירותיהם של המשכילים, המוקדמים והבשלים, עלולים חוקרי תולדות הלשון העברית להסתכן בהכללות ובהשערות לא מבוססות ולהתקשות בכיורר מספק וראוי של המצב הלשוני בתנועת ההשכלה ובאפיונם של האידיאולוגיה הלשונית והעשייה הלשונית של סופרי ההשכלה.

מאחר שהדיון המחקרי בהיבטים הלשוניים השונים של תנועת ההשכלה וספרותה לא הגיע, לדעתי, לכלל מיצוי, נותר עדיין מרחב לעיסוק נוסף בנושא ולפיתוח והרחבה של ההיבטים הללו. בהסתמך על בחינה מקיפה של מגוון עשיר של יצירות ספרותיות, הגותיות,

עיוניות ופובליציסטיות אני מבקש להציע בשני החלקים הראשונים של חיבורי דיון מחודש, מורחב ומבוסס, בשני נושאים עיקריים:

א. בעשייתם הלשונית של סופרי ההשכלה והמשכילים המוקדמים הן בתחום היצירה האמנותית והן בתחומי הספרות העניינית-השימושית;

ב. בתפיסה הלשונית שלהם ובהתדיינות המשכילים ב"שאלת הלשון", שהיא בעיצומו של דבר "שאלת ריבוי הלשונות". הדיון של סופרי ההשכלה התמקד בשתי שאלות, שאינן אלא שני פנים של "שאלת הלשון": האחת – האם על המחברים להגביל את העברית כלשון שבכתב לספרות היפה או שמא ראוי לכתוב בה גם שאר דברים, כלומר הגות, עיון, מדע, פובליציסטיקה, ביקורת ועוד. והשנייה – האם ראוי להחליף במכוון את העברית כלשון כתיבה של יצירות הגותיות ומדעיות מקוריות בלשון עם הארץ.

שתי שאלות נוספות הקשורות ב"שאלת הלשון" נידונו אף הן בחיבורנו:

האחת – שאלת "הרחבת הלשון", הווה אומר האם יש מקום להתיר את העברית הספרותית מכבלי לשון המקרא ומליצותיה ולהרחיבה על רובדי ספרות מאוחרים כדי להגיע לידי יכולת של ביטוי כל צרכי החיים, הן בספרות היפה והן בתחומי הכתיבה המדעית, ההגותית והפובליציסטית;

והאחרת – האם יש רשות לתרגם את המקרא העברי לידיש, ובכך לסייע ללשון המדוברת להיות לשון ספרותית, ובכלל האם יש להשלים עם ההזדקקות היוצרת של סופרי ההשכלה ללשון המדוברת. שאלה נוספת שהיא מענייניו של החיבור שלפנינו והיא תידון בחלקו השלישי, היא שאלת ראשיתה של הלשון העברית החדשה. בשונה מן התפיסה המקובלת הרואה בתחיית לשון המקרא, שהתחוללה בשירה העברית של ההשכלה בגרמניה את הקריטריון המרכזי לתחימת תחילתו של העידן החדש בתולדותיה של העברית, הרי אנו תופסים את מושג המודרניזציה הלשונית לא כהחייאה של נורמה לשונית של תקופה קדומה בתולדות העם אלא ביצירה של נורמה לשונית חדשה לצורך הפרוזה הסיפורית הריאלית ולצורך הפובליציסטיקה

האקטואלית. הנורמה החדשה הזאת, המבדילה עצמה הן מן הנורמה המקראית של ההשכלה הקלסיציסטית והן מן הנורמה הלשונית של הספרות הרבנית, התגבשה בספרות ובעיתונות העברית ברוסיה בשנות השבעים והשמונים של המאה ה-19. הלשון הספרותית והפובליציסטית החדשה שהתגבשה בשלב האחרון של תקופת ההשכלה ובראשית דור התחייה מהווה בניין-אב לסגנון הממוזג השולט בעברית הכתובה והמדוברת בימינו.